

А. М. ЕРМАКОВА

г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

КАНЦЭПТЫ ЖЫЦЦЁ І СМЕРЦЬ У МОЎНАЙ СВЯДОМАСЦІ БЕЛАРУСАЎ

У артыкуле разглядаюцца канцэпты жыццё і смерць як катэгорыі, што адлюстроўваюць глыбінныя ўяўленні беларусаў аб арганізацыі навакольнага свету, аб месцы чалавека ў гэтым свеце. Акрэсленыя канцэпты разглядаюцца ў якасці аб’ектаў узаемадзеяння мовы, мыслення і культуры. Смерць у вершаваных тэкстах Р. Барадуліна выступае як непазбежная падзея, фінал жыцця кожнага чалавека. Беларус захоўвае ў свядомасці народныя, рэлігійныя і прымхлівыя ўяўленні пра смерць, што стварае складаны семантычны комплекс як адбітак нацыянальнай карціны свету.

Увага сучаснай лінгвістыкі да ролі чалавечага фактару ў мове абумовіла актыўнае развіццё лінгвакультуралогіі. Карціна свету – цэнтральнае паняцце канцэпцыі чалавека, якое як ідэальнае ўтварэнне выражаецца знакавымі формамі, напрыклад, такой, як натуральная мова. Менавіта мова дае магчымасць рэканструкцыі свядомасці, бо гэта – “прастора сэнсаў, у якой жыве чалавек” [1, с. 44].

Мадэляванне моўнай карціны свету магчыма пасродкам аналізу канцэптаў, што ўваходзяць у як у нацыянальную, так і індывідуальную канцэптасферу. Даць характарыстыку найбольш базісных уяўленняў чалавека аб свеце можна праз аналіз культурна значных канцэптаў. Такія ўніверсальныя паняцці, як *жыццё і смерць* складаюць ядро нацыянальнай і індывідуальнай свядомасці.

Канцэпты нараджаюцца ў свядомасці індывіда як вобразы, якія вербалізуюцца больш ці менш дакладна. А гэта значыць, што яны могуць быць даследаваны лінгвістычнымі метадамі. Канцэпт з’яўляецца своеасаблівым глыбінным сэнсам прадмета, ён разгортваецца ў тэксце, актывізуе семантычнае (асацыятыўнае) сеціва. Моўная свядомасць раскрывае тыя ўяўленні пра час, лёс, сумленне, уладу, свабоду, думку і падобнае, што склаліся ў культуры і адлюстраваны ў мове ў першую чаргу... часцінамоўная прыналежнасць гэтых адзінак ... сведчыць, што з’явы, якія стаяць за імі, маюць характар субстанцыі, г.зн. таго, што існуе ў сабе і дзякуючы сабе як носьбіт уласцівасці, прыкметы, стану, дзеяння [2].

Вынікі ўспрымання жыцця адлюстроўваюцца ў выглядзе асэнсаванай карціны свету ў свядомасці чалавека, а мова выступае як частка кагнітыўнай сістэмы, пасродкам якой ажыццяўляецца “выхад чалавека ў свет”. Пабудова кагнітыўнай мадэлі прадугледжвае разгляд нацыянальнай мовы як псіхалагічнай і ментальнай з’явы. Апісанне лексікі, што рэпрэзентуе *жыццё і смерць*, адбываецца праз паняцце канцэпт, пад якім разумеем шматмернае ментальнае спецыфічнае ўтварэнне, што ўключае паняццыйны, вобразны і каштоўнасны кампанент і ўтрымлівае ўсю сукупнасць ведаў пра аб’ект.

Канцэпт вербалізуецца праз лексічныя адзінкі. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы зафіксаваў наступныя значэнні слоў *жыццё і смерць*:

жыццё

1. Асобая форма руху матэрыі, якая ўзнікла на пэўным этапе яе развіцця і прадстаўлена вялікай колькасцю асобных арганізмаў.
2. Фізіялагічны стан усяго жывога ад зараджэння да смерці.
3. Паўната праяўлення фізічных і духоўных сіл; душэўны ўздых, натхненне.
4. Час існавання каго-н.; век
5. Пра жывую істоту як носьбіта жыцця [3, с. 267].

смерць

1. Спыненне жыццядзейнасці, гібель арганізма; спыненне біялагічнага абмену рэчываў у арганізме або ў яго частцы.

2. Спыненне існавання чалавека ці жывёліны [4, с. 220].

Канцэпт, як абстрактнае ўтварэнне, павінен быць рэалізаваны пэўнымі сродкамі. У мастацкім тэксце гэта вербальныя адзінкі, што ствараюць поле канцэпту.

Гэты свет аднойчы быў пачаты,

Каб той

Свой непазбежны меў працяг.

І забыцця спагадлівыя шаты

Бяруць у засень

Наш кароткі шлях.

Той свет

Цікавіць нас на гэтым свеце,

А ці ўгадаем

Гэты свет на тым?

Хто нас прывеціць –

Рай ці апрамеце?

Ці мы ўгадаемся сабе самім?

...

Не засыхае хмара дажджавая.

Трава жывая

Будзіць сон капца.

Апошняга нічога не бывае,

Жыццё і пачынаецца з канца [5, с. 188].

Смерць уяўляецца неад’емнай часткай жыцця як асобнага чалавека, так і грамадства. Яе ўспрыманне і асэнсаванне ў сусветнай культуры паліфанічнае, шматаспектнае. Сярод асноўных аспектаў вылучым наступныя: тэмпаральны, прасторавы, экзістэнцыйны, кагнітыўны.

Як адзін з найважнейшых адзначым прасторава-часавы аспект. Прастора і час “узнікаюць”, фарміруюцца вакол чалавека, носяць антрапацэнтрычны характар. Адсюль і прыватныя разнавіднасці прасторы і часу: гістарычныя, сацыяльныя, псіхалагічныя, біялагічныя, семіятычныя, культурныя... Прасторава-часавая канструкцыя – зыходны крок на шляху канструявання нацыянальнай карціны свету, яна мае агульную кагнітыўную базу для носбітаў нацыянальнай мовы і культуры [4].

Пачнем з топасу. Месца, зямля, Радзіма, апірышча... тое, што дае ўстойлівасць, трываласць, стабільнасць чалавеку. Жыццё працякае ў прасторы, прывязана да яе.

На бацькоўшчыне

Ў даўнюю хату заходзь,

Вінавата сагнуся

У малёбным паклоне.

...

Пасядзі за сталом,

Дзе сядзелі дзяды

...

Тут чакаюць цябе

На куце абразы,

Цені ў стылых вуглах

І ў парозе – самота... [5, с. 8].

Лакацыя сцвярджаецца намінацыямі месца: *бацькаўшчына* (вёска), *хата*, *стол*, *кут*, *вугал*, *парог*. Сакральныя ў свядомасці беларуса месцы. Дзеясловы, што “абслугоўваюць” дадзенае поле семантычна стасуючыся з прадстаўленымі “субстанцыямі” фіксуюць неабходнасць *зайсці* (трапіць звонку ўнутр), *пасядзець* (зафіксаваць сябе ўнутры), далучыцца да тых, што тут заўсёды (*чакаюць*).

Месца гэтае ў сваіх адносінах да чалавека неадназначнае. Яно ўнушае пачуццё трываласці, спакою і адначасова варожае і агрэсіўнае, яно месца міру і барацьбы:

*І ў нябёсах жыццё суровае,
Трэба бачыць,
З якой ахвотаю
Ластаўка вераб'я замуроўвае,
Што пракраўся ў гняздэчка ўпотаі.*

...
*Мейсца ўсім
Пад страхою блакітнаю
І хапае, і не хапае... [5, с. 119].*

Тут пачынаецца, цягнецца і завяршаецца жыццё. Працэс натуральны, лагічны, абавязковы. Беларус не ўспрымае яго трагічна. Жыццё часовае, месца няўстойлівае. Час і месца неаддзельныя адно ад аднаго.

*Каб вярнуцца назад, ад'язджаем,
Прыязджаем, каб ехаць зноў,
...
Ні спакою нам, ні спачынку,
Бо на гэты кірмаш бяды
Мы заехалі на хвілінку,
Каб ад'ехаць назаўсягды... [5, с. 10].*

Лакацыя вызначана субстанцыямі *тут* (вярнуцца назад, прыязджаем, заехалі), *там* (ад'язджаем, каб ехаць, ад'ехаць). Субстанцыя *тут* атрымлівае ў гэксце атрыбут *кірмаш бяды*. Гэты атрыбут не развівае тэму трагічнага, бо па ўсім відавочна яго часовасць, стан не фіксуецца, *кірмаш бяды* вечны, але мы тут на хвілінку. Адсюль і рацыянальнае *трывай*, падмацаванае часовасцю стану і яго непрацягласцю *на хвілінку*, а ад'едзем (пазбавімся бяды) *назаўсягды*.

І ў гэтым хранатопе існуюе беларус. Існуе і вызначае сваю функцыю *тут*:

*Нас ніхто не чакаў на зямлі,
Дый на небе ніхто не чакае.
І сюды мы не самі прыйшлі –
Нас прыслала цікаўнасць,
Якая
Хоча ўрэшце дазнацца сама,
Для каго мы часова жывыя,
Для каго нас
Даўно ўжо няма.
Ў печы мрой нашых
Дровы сырыя... [5, с. 131].*

Бачым, як выраўніваюцца станы *часова жывыя і даўно ўжо няма*, бо працякаюць адначасова для аднаго і таго ж суб'екта. Антанімічныя працэсы жыццё і смерць злучаюцца ў адно цэлае, атаясамліваюцца. І мрой нашыя “не гараць”, бо *дровы сырыя*, і мэта не акрэслена. Цікавае хоча ўрэшце дазнацца сама, для чаго?

*Мы – самі мы
Альбо адценні ценяў,
Якіх паслала неба,
Каб яны
Чакалі нашых зніклівых імгненняў,
Прысталых ад маны і ад віны.
У цемры цені мусяць нарадзіцца,
Каб жыць баязнавата на святле.
З маўклівай цемры
Жывіцца жывіца,*

Крумкач свой цень крыжасты
Долу шле.
Зялёным шэптам
Цішу цешыць ясень.
Ані злічыць ні промняў, ні галля.
У гэтым свеце мы –
Жывая засень.
Без нас на сонцы выгарыць зямля [5, с. 165].

Паняццёвы кампанент канцэпту знаходзіцца ў коле разнастайных асацыяцый. Засвойваючы досыць абстрактную класіфікацыю прасторава-часовых паказчыкаў, чалавек вучыцца арыентавацца ў навакольным свеце – спачатку ў канкрэтнай, рэальнай прасторы, а затым, пераходзячы на больш высокую ступень (прасторавая метафара), – у прастору духоўнай, што кантралюе і вызначае яго знаходжанне ў гэтым свеце” [6, с. 11].

Успрыманне смерці ў кагнітыўным плане, г. зн. як аб’екта кагнітыўнай дзейнасці, вельмі характэрна для беларускай моўнай карціны свету. Беларусы не перамяшчаюць смерць у перыферычную зону свядомасці, не накладваюць на яе табу.

Сустрэча са смерцю адбываецца на мяжы прасторы і часу. Спецыфіка такога стану “складаецца ў тым, што кожная яе кропка належыць адначасова двум адзеленым сферам, а яна сама (смерць) ператвараецца ў медыятара. Знаходжанне на такой мяжы мае характар амбівалентнага стану “прысутнасці-адсутнасці”, “рэальна-ірэальнага”, “чужога-свайго”, “двайнога быцця”. Гэтыя прамежкавыя станы часта ўзводзяцца ў ранг адзінага стану свету, яны не даюць магчымасці пераходу да станаў дакладных і пэўных. Яны – зона, якая дазваляе сутыкнуцца з вечнасцю. Асаблівы эмацыянальны стан героя выкліканы менавіта гэтым амбівалентным станам, а зона сутыкнення з вечным дыктуе максімальна адасоблены стан [7, с. 11].

Асабістая смерць не перамяшчаецца індывідам на перыферыю свядомасці, яна побач з чалавекам, асэнсоўваецца ім у працэсе жыцця. Парадаксальна злучаюцца ў адно цэлае жыццё і смерць, суіснуюць неаддзельна.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Вендина, Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т. И. Вендина. – М. : Индрик, 2002. – 336 с.
- 2 Чернейко, Л. О. Лингво-философский анализ абстрактного имени / Л. О. Чернейко. – Москва, 1997. – 319 с.
- 3 Глумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-ці т. Т. 2. Г – К. – Мінск : Гал. рэд. беларус. сав. энцыклапедыя, 1978. – 768 с.
- 4 Глумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-ці т. Т. 5. Кн. 1. С – У. – Мінск : выдавецтва “Бел. Сав. Энцыклапедыя” імя П. Броўкі, 1982. – 663 с.
- 5 Барадулін, Р. Калі рукаюцца душы... / Р. Барадулін, В. Быкаў, – Мінск, 2003. – 344 с.
- 6 Цивьян, Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – Изд. 2-е, доп. – Москва : URSS : КомКнига, 2005. – 279 с.
- 7 Фаріно, Е. Введение в литературоведение / Ежи Фаріно – М. : Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. – 639 с.

The article discusses the concepts of life and death as a category, which reflects the deep replying of Belarusians about the organization of the surrounding world, the place of man in this world. These concepts are considered as objects of interaction of language, thinking and culture. Death in Vershavany Texts by R. Baradulin is an inevitable event, the final of the life of every person. Belarus retains folk, religious and superstitious ideas about death, which creates a complex semantic complex as an imprint of the national picture of the world.